

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ТЭРМІНАЎ-НАЗОЎНІКАЎ (на матэрыяле тэхнічнай тэрміналогіі)

А.П.Занкавіч, к. ф. н., дацэнт (УА БДАТУ)

Сярод шматлікіх мовазнаўчых праблем, якім адводзіцца значнае месца ў навуковай літаратуры, даволі актыўна абмяркоўваецца пытанне аб удзеле і ролі знамянальных часцін мовы ў тэрміналогіі. Выказваюцца розныя думкі ў абарону той ці іншай часціны мовы. Адны вучоныя (Р.В. Вінакур, В.С. Ахманова і інш.) лічаць, што тэрміналогія павінна быць прадстаўлена пераважна назоўнікамі, таму што граматычныя катэгорыі і лексічныя магчымасці, на якія так багата гэта часціна мовы, могуць поўнаасцю задаволіць тэрмінолагаў у пабудове новых найменняў. Іншыя вучоныя (Д.С. Лотэ, В.П. Даніленка і інш.) прытрымліваюцца наступных меркаванняў. У тэхніцы тэрміналагізуюцца шматлікія катэгорыі паняццяў: працэсы, уласцівасці, з'явы, прыкметы і інш., прычым набор гэтых паняццяў намнога шырэішы, чым семантычныя магчымасці назоўніка, таму ў стварэнні тэрміналогіі павінны прымаць удзел усе знамянальныя часціны мовы. Такі неадназначны падыход да пытання аб тэрміналагізацыі розных часцін мовы, безумоўна, уплывае на тэрміналагічную працу, якая зараз праводзіцца ў Беларусі. Граматычным фундам беларускай тэрміналогіі з'яўляюцца знамянальныя часціны мовы: назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, дзеепрыметнікі.

Найбольш часта ў тэрміналагічнай намінацыі выкарыстоўваецца назоўнік, але нягледзячы на тое, што менавіта гэта часціна мовы валодае вялікімі семантычнымі магчымасцямі, мае вельмі развітую сістэму граматычных формаў, набор тэрмінуемых паняццяў намнога большы, чым семантычныя магчымасці назоўніка. Акрамя таго, тэрміналогія разглядаецца ў дзвюх розных сферах — у сферы фіксацыі, у так званых ідэальных умовах, дзе тэрміналагічныя найменні прадстаўлены ў асноўным назоўнікамі, іменнымі словазлучэннямі, і ў сферы функцыянавання, якая характарызуецца дынамікай, рухам, дзе перавага аддаецца дзеясловам.

Тэрміналогія існуе і функцыянуе ў межах літаратурнай мовы. Яна не мае сваёй, адрознай ад літаратурнай мовы, граматычнай сістэмы. Аднак мае нязначныя асаблівасці ў формаўтварэнні, марфалагічных значэннях.

Тэрмінам-назоўнікам, як і назоўнікам літаратурнай мовы, уласціва катэгорыя ліку. У сферы фіксацыі ў асноўным ужываюцца тэрміны ў форме адзіночнага ліку, у сферы функцыянавання — у адзіночным і множным.

У тэрміналогіі сустракаюцца выпадкі ўжывання множнага ліку замест адзіночнага. Так, рэчыўныя назоўнікі ў літаратурнай мове адносяцца да адзіночналікавых, таму што абазначаюць паняцці, якія не могуць выразіць значэнне ліку. У тэрміналогіі яны выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку і набываюць новае лексічнае значэнне — від, разнавіднасць, гатунак рэчыва. Яны [мабільныя раздатчыкі] павінны быць... устойлівымі супраць карозіі, дзейнасці к і с л о т, с о л я ў, якія ёсць у к а р м а х... [3, с. 10]. Масла, якое паступае з сістэмы ў бак, праходзіць праз зліўны фільтр, які складаецца з сеткавых фільтраў, і ачышчаецца ў ім ад механічных д а м е ш к а ў [5, с. 242].

Пашырана ў тэхнічнай літаратуры выкарыстанне абстрактных назоўнікаў у форме множнага ліку, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца толькі ў адзіночным. На экране асцылографа будзе бачна сінусоіда, якая сведчыць аб сінусоідных змяненнях напружання на гарызантальных абкладках кандэнсатара асцылографа, току ў рэстаце і напружання ў сетцы [2, с. 9]. У кармушках адсутнічаюць рабочыя органы, якія замянаюць жывёле есці корм, зніжаюць с т р а т ы к а р м о ў і с т р э с ы ад чакання корму [3, с. 22]. У тэхнічнай тэрміналогіі ў форме множнага ліку ўжываюцца пераважна абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць апрадмечанае дзеянне. ...З дапамогай трох даўсходавых і двух-трох п а с л я ў с х о д а в ы х а п р а ц о в а к г л е б а падтрымліваецца ў рыхлым стане [1, с. 208]. Пры п е р а г р у з к а х п л а с ц і н а, выгінаючыся, размыкае ланцуг [5, с. 296]. Для пазбаўлення з а н о с а ў на слізкай і вільготнай дарозе для тармажэння неабходна выкарыстоўваць рухавік [5, с. 15].

У сучаснай тэхнічнай тэрміналогіі назіраецца разнабой у выбары склонавых формаў тэрмінаў-назоўнікаў. У першую чаргу гэта датычыцца ўжывання канчаткаў роднага склона множнага ліку. Выкарыстанне тых ці іншых канчаткаў роднага склона залежыць ад тыпу скланення і будовы асновы. Так, назоўнікі жаночага роду з канчаткам -а (-я), аснова якіх заканчваецца адным зычным, у родным склоне рэкамендуецца ўжываць з нулявым канчаткам. Магутнасць, якую рухавік аддае на прывад ВАМ, будзе большай на в е л і ч ы н ю с т р а т у механізмах [1, с. 26]. ...Даўжыня павароту складаецца з па-

ловы акружнасці і дзвюх даўжынь выезду агрэгата [1, с. 87]. З канчаткам -аў (яў) ужываюцца пераважна назоўнікі, аснова якіх заканчваецца збегам зычных. Асноўная секцыя злучана з магістраллю, якая падае масла да паверхняў трэння, другая секцыя накіроўвае масла ў радыатар для ахаладжэння [5, с. 72]. Лён у спецыялізаваных гаспадарках Беларусі займае 10 — 14% паяўных плошчаў [1, с. 295]. У падручніках, аднак, назіраюцца адхіленні ад патрабаванняў граматыкі ва ўжыванні канчаткаў уласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў у форме роднага склону множнага ліку. Большасць аналагавых электрамеханічных прыбораў... пабудавана па агульнай схеме пераўтварэння электрычных велічын у механічны момант... [2, с. 79] і Электрамагнітныя прыборы служаць для вымярэння велічын як пастаяннага, так і пераменнага току [2, с. 89]. Адхіленні ад літаратурнай нормы сустракаюцца і ў запазычаных тэрмінах-назоўніках. Пры першым тэхнічным абслугоўванні... правяраюць акумулятарныя батарэі, даліваюць у іх дыстыляваную ваду, ачышчаюць паверхні клем аў і наканечнікі правадоў... [1, с. 356]. Кантрольна-вымяральныя прыборы прызначаны для інфармавання вадзіцеля аб рабоце сістэмаў і механізмаў машын... [5, с. 298]. Назоўнікі з канчаткам -аў (-яў) уласцівы паўночна-заходнім гаворкам і з'яўляюцца дыялектнай асаблівасцю. Таму рэкамендуецца аддаваць перавагу нулявому канчатку назоўнікаў жаночага роду на -я (-я) у родным склоне множнага ліку пры адсутнасці спалучэнняў зычных у канцы асновы.

У навукова-тэхнічнай літаратуры разнабой у выбары склонавых формаў назіраецца і ва ўжыванні тэрмінаў-назоўнікаў III скланення ў родным склоне множнага ліку. У такога тыпу назоўнікаў асноўным з'яўляецца канчатак -ей (-эй), аднак асобныя назоўнікі набываюць паралельны канчатак -аў (-яў), пераважна пад уплывам назоўнікаў іншых тыпаў. Перагрузка і недагрузка рухавіка, парушэнне правіл яго запуску... пагаршае ўласцівасці рабочых вадкасцей... [1, с. 335] і Пнеўмагідраўлічны метад заснаваны на вымярэнні ціску (разраджэння) і ўцечкі вадкасцяў наветра, газаў... [1, с. 374]; Рукавы паўвосей умацоўваюцца да фланца корпуса балтамі і шыром [5, с. 166] і Вядучыя масты аўтамабіляў складаюцца з галоўнай перадачы, дыферэнцыяла і паўвосяў [5, с. 159]. “З'ява разбурэння, размывання тыпаў скланення, засілле канчаткаў -аў (-яў) у назоўніках жаночага роду на -а (-я) і зчыстай асновай даволі распаўсюджаны ў вуснай моўнай практыцы пэўнай часткі носьбітаў беларускай мовы, - заўважаюць аўтары даследавання “Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі” Г.У. Арашонкава, А.М. Булыка, У.В. Люшцік, А.І. Падлужны, - а наяўнасць гэтых канчаткаў у некаторых газетах і часопісах з'яўляецца падставай для адлюстравання іх у некаторых тэрміналагічных слоўніках, што таксама адмоўна адбіваецца на нарматыўных канонах літаратурнай мовы” [6, с. 123].

Назіраецца варыянтнасць склонавых формаў і ва

ўжыванні ўласнабеларускіх тэрмінаў-назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку ў навукова-тэхнічнай літаратуры. У назоўніках такога тыпу асноўным крытэрыем у выбары канчаткаў -а (-я) або -у (-ю) з'яўляецца канкрэтнасць ці абстрактнасць лексічнага значэння. Цяжкасць заключаецца ў тым, што гэта граматычная катэгорыя не мае дакладна акрэсленых крытэрыяў, якімі можна было б карыстацца пры аднясенні многіх назоўнікаў да абстрактных або канкрэтных. У навукова-тэхнічнай літаратуры на аднясенне тэрміна да канкрэтнага ці абстрактнага ўплывае семантыка тэрміна, якая выяўляецца ў кантэксце. Перад рэгуляваннем завора (трэба завору) у клапанах знімаюць каўпак галоўкі цыліндраў і правяраюць зацяжку гаек... [5, с. 311]. Колькасць халастых ходоў другога віду залежыць ад формы і даўжыні загонаў, саставу агрэгата, в і д у паварота (трэба павароту) і спосабу руху [1, с. 81].

Шмат памылак ва ўжыванні канчаткаў назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду сустракаецца і ў запазычаных тэрмінах. Прымяненне гэтага метад (трэба метад у) дазваляе пазбегнуць названага вышэй недахопу [1, с. 334]. ... Масла заліваюць у картэр праз адтуліну з затычкай, якая з'яўляецца адначасова і адтулінай для кантроля (трэба кантролю) узроўню [5, с. 165].

Такім чынам, адхіленні ад літаратурнай нормы ў тэрмінах-назоўніках мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку абумоўлены цяжкасцю вызначэння абстрактных і канкрэтных назоўнікаў. Моваведы рэкамендуюць правяраць тэрміны па слоўніках літаратурнай мовы. Што да новых тэрмінаў, то пры вызначэнні іх канчаткаў неабходна кіравацца граматычнымі правіламі. Аўтары навукова-тэхнічных слоўнікаў і кніг у большасці выпадкаў кіруюцца сваёй інтуіцыяй, а не нормамі беларускай мовы.

У навукова-тэхнічнай літаратуры разнабой у выбары склонавых канчаткаў тэрмінаў-назоўнікаў назіраецца і ў месным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку. У месным склоне ўжываюцца канчаткі -е, -і, -ы, -у (-ю). Канчатак -е пішацца ў назоўніках з цвёрдай асновай. У тэкстах можна сустрэць канчатак -у. Наветра да яго [кампрэсара] падводзіцца па труба правад (трэба труба правадзе) ад наветраачышчальніка дызеля [5, с. 227]. Канчатак -у (-ю) маюць назоўнікі з асновай на г, х, якія не чаргуюцца з з, с; назоўнікі, якія абазначаюць асобу чалавека, а таксама ў канструкцыях, калі прыназоўнік па адпавядае значэнню слоў паводле, адпаведна. У тэхнічных тэкстах сустракаецца канчатак е, што з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы. Пераменнае магнітнае поле па законе (трэба закону) электрамагнітнай індукцыі ўзбуджае ў контуры АВДС ЭРС індукцыі і індукцыйны ток... [2, с. 19]. Рухавікі пастаяннага току, як і генератары пастаяннага току, па спосабе (трэба спосаб у) падключэння абмоткі ўзбуджэння падзяляюцца на рухавікі паралельнага, паслядоўнага і зме-

шанага ўзбуджэння [2, с. 280].

Асаблівасцю тэрміналогіі з'яўляецца адсутнасць у ёй формаў суб'ектыўнай ацэнкі. Таму, напрыклад, у тэрмінах *галоўка, зорачка, камячок, снапок, струменьчык* на першы план выходзіць значэнне аб'ектыўнай памяншальнасці, а не суб'ектыўна-эмацыянальнае значэнне. *Да верхняй галоўкі прымацавана накіравальнае цела, да ніжняй — загрузачны бункер* [4, с. 26]. *Вадкасць, якая праходзіць праз асяродак радыятара, разгалоўваецца на мноства струменьчыкаў...* [5, с. 56]. *Пры снаповым спосабе лён рвуць, затым вяжуць яго ў снапкі, ставяць для сушкі ў полі...* [1, с. 295].

Такім чынам, для тэрмінаў-назоўнікаў уласцівы граматычныя катэгорыі, якія функцыянуюць і ў літаратурнай мове. Адрозненні, якія знайшлі адлюстраванне ў навукова-тэхнічнай літаратуры, сустракаюцца і ў літаратурнай мове і звязаны з агульным развіццём граматычнай сістэмы беларускай мовы і адхіленнямі некаторых аўтараў ад агульнапрынятых нормаў.

ЛІТАРАТУРА

1. Будзько Ю.В., Добыш Г.Ф. Эксплуатацыя машына-трактарнага парка: Падручнік і вучэбны дапаможнік для сельскагаспадарчых ВНУ. — Мн.: Ураджай, 1998. — 484 с.
2. Кітуновіч Ф.Р. Электратэхніка: Падручнік для студэнтаў педагагічных навучальных устаноў. — Мн.: Выш. школа, 1997. — 391 с.
3. Лукашэвіч М.М. Машыны і абсталяванне для механізацыі скормлівання кармоў жывёле і птушкам: Даведачны дапаможнік для навучэнцаў СПТВ. — Мн.: Ураджай, 1997. — 204 с.
4. Лукашэвіч М.М. Машыны і абсталяванне жывёлагадоўчых ферм: Вучэбны дапаможнік для сярэдніх спецыяльных вучэбных устаноў. — Мн.: Ураджай, 1990. — 197 с.
5. Трактары і аўтамабілі: Вучэбны дапаможнік для навучэнцаў ПТВ. Пад рэд. І.К. Русецкага. — Мн.: Ураджай, 1998. — 319 с.
6. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арашонкава, А.М. Булыка, У.В. Люшцік, А.І.Падлужны. — Бел. навука, 1999. — С. 123.

УДК 631.431.

ОСОБЕННОСТИ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПОЧВУ КОМБИНИРОВАННОГО МАШИНО-ТРАКТОРНОГО АГРЕГАТА ДЛЯ ПРЕДПОСЕВНОЙ ОБРАБОТКИ

Н.А. Гирейко, ассистент (УО БГАТУ)

Исследованиями многих авторов показано, что почву можно рассматривать как сложное реологическое тело. При некоторых упрощениях ее можно представить в виде двух или трехкомпонентного реологического тела, которое может иллюстрировать некоторые свойства почвы, такие как запаздывания деформации и релаксация напряжений (модели Максвелла, Бингама, Кельвина и др.).

Указанные свойства почвы оказывают влияние на процессы ее деформации и разрушения. В отличие от однооперационных машин в комбинированных машинах почва подвергается нескольким последовательным воздействиям. После первого воздействия в почве в течение некоторого малого периода времени происходит релаксация напряжений, при этом изменяется плотность почвы [1, 2].

Если рассмотреть изменение плотности почвы под колесом, то здесь имеет место следующее явление: непосредственно после воздействия исходная плотность ρ_0 прини-

мает значение ρ'_1 . Затем почва частично восстанавливает первоначальное значение плотности до некоторого значения $\rho_1 < \rho'_1$ за счет вязкоупругих свойств (рис. 1).

Величина разуплотнения зависит от времени воздействия нагрузки: при увеличении продолжительности периода нагружения разуплотнение менее выражено, так как происходит частичная релаксация внутренних напряжений в почве без уменьшения ее плотности.

Следующее воздействие может произойти в момент, когда почва находится в предельно напряженном состоянии ($\rho = \rho'_1$), в процессе разгрузки ($\rho'_1 \leq \rho \leq \rho_1$) или в стабилизированном состоянии ($\rho = \rho_1$).

Функция, изображенная на рис.1, получила экспериментальное подтверждение. Нагружение почвы колесом моделировалось с помощью разработанного нами стенда